

Jelena Milinković
Institut za književnost i umetnost, Beograd
jelmilinkovic@gmail.com

REVOLUCIJA U JUGOSLOVENSKOJ FEMINISTIČKOJ ŠTAMPI (1918–1940) I NJENE KNJIŽEVNE MANIFESTACIJE

Sažetak: U ovom radu fokus će biti na dva feministička časopisa: *Ženski pokret* (1920–1938) i *Žena danas* (1936–1940). Oba časopisa pripadaju jugoslovenskoj međuratnoj kontrajavnosti – jedan je delovao tokom celog međuratnog perioda (*Ženski pokret*), dok je drugi smešten pred sam njegov kraj (*Žena danas*). *Ženski pokret* nastaje nakon Prvog svetskog rata i Oktobarske revolucije. Zbog toga je u ranom periodu njegovog izlaženja jedan od fokusa na promenama koje je socijalistička revolucija donela. U tom kontekstu značajna su dva teksta Desanke Cvetković (o Aleksandri Kolontaj i o Rozi Luksemburg). Ovi tekstovi uvode „likove“ revolucionarki i temu revolucije u časopis. U radu će se pokazati kako se govor o revoluciji iz časopisa preselio u književni diskurs i kakve je sve modifikacije imao. U narednom delu rada napravljen je osvrt na socijalističke ideje na kojima se bazirala uređivačka politika *Žene danas*, gde je u svim žanrovima oblikovana kritika kapitalizma. Poseban nivo ove kritike ostvaren je u književnim priložima štampanim u ovom časopisu. Zahvaljujući fuziji feminizma i socijalizma ovde se modeluje specifičan oblik angažovane književnosti i socijalne literature.

Ključne reči: *Ženski pokret*, *Žena danas*, feminizam, socijalizam, angažovana književnost

U periodu između dva svetska rata unutar korpusa jugoslovenske štampe izdvaja se grupa feminističkih časopisa. Pojava ovih periodika i usmerenost njihovog delovanja rezultat je brojnih društveno-političko-ekonomskih promena koje direktno proizilaze iz Prvog svetskog rata, koji je na razvalinama starog poretka kreirao „novu sliku sveta“ koju su istoriografija i druge društveno-humanističke discipline podrobno opisale. Zbog toga možemo da napravimo analogiju i da tvrdimo da, poput Oktobarske revolucije koja je teško razlučiva od Prvog svetskog rata, i revolucionarni feministički (kopernikanski) zaokret predstavlja njegovu direktnu posledicu. U istoriji žena već je dobro poznato i (do) pokazano da su tokom Prvog svetskog rata, usled složenosti zahteva koji su pred njih i celokupna društva stavljeni, žene osvojile deo javnog prostora, koji je prethodno bio

dominantno polje delovanja muškaraca (vojska, privreda, ekonomija i sl).¹ Značajan feministički obrt naslonjen na profeminističke tendencije kraja 19. i početka 20. veka događa se početkom 20-ih godina 20. veka (Offen 2020, Božinović 1996).² Uticaj feminizma na oblikovanje jednog dela medijske sfere bio je izražen (v. Barać 2015, Milinković 2022a). Zanimljivo je uočiti da se ovakav silovit feministički udar u jugoslovenskoj kulturi/jugoslovenskim kulturama ponovio tek 90-ih godina prošlog veka, opet pod uticajem rata i na razvalinama dotadašnjeg geopolitičkog prostora, odnosno na ukrštaju starog jugoslovenskog i novog balkanskog sveta u nastajanju. I tada je glavni feministički alat bila periodika (*ProFemina*, *Ženske studije*, *Feminističke sveske*).³

Proizvodnja feminističke periodike i karakteristike koje poseduje ovaj deo javne/medijske sfere bili su poligon za jugoslovenski feministički pokret 20-ih i 30-ih godina prošlog veka. Odnos između feminizma kao idejnog kompleksa i časopisa bio je dinamičan: časopisi nisu bili puka (propagandna) glasila unisonog i jednom dovršenog ideološkog koncepta, već su bili prostor gde se feminizam promovisao, ali i oblikovao, izražavao, preispitivao, trasirao i stalno iznova (re)definisao. Sam feminizam, pa zatim i feministička štampa jesu u svom temelju revolucionarni – promena/poboljšanje položaja žena u društvu, predstavlja promenu društva u celini, odnosno, baveći se ženama, feminizam se bavi društvom u totalitetu i zahteva njegovu korenitu promenu. Ipak, ovaj meta nivo revolucionarnosti jugoslovenske feminističke štampe dopunjen je konkretnim govorom o revoluciji/revolucijama, i posebno o revolucionarkama, pionirkama socijalističkih revolucija, kao i (ne)posrednim revolucionarnim diskursom časopisa u celini (*Žena danas*) ili njegovih delova (*Ženski pokret*).

U ovom radu pokazaću tri konkretna primera revolucionarizacije časopisnog diskursa, tri mesta na kojima je konkretizovan govor o revoluciji, odnosno tri slučaja njene tematizacije na različite načine. Odabrala sam primere iz dva časopisa i iz dva perioda. U prva dva slučaja reč je o predstavljanju revolucionarki, što je samo jedan od načina uvođenja teme društvene promene u (feminističku) javnu sferu u kojoj se polemíše o brojnim temama. U trećem slučaju ideja o neophodnosti revolucije postaje podtekst celokupnog

¹ O ovome je dosta pisano, ali možda najbolji pregled daje Gizela Bok (Gisela Bock) (Bok 2005).

² Od polovine 19. veka sporadično se javljaju profeminističke tendencije koje se u javnom prostoru artikuliraju kroz štampu i književnost. Tokom druge polovine 19. veka i tokom prve decenije 20. veka oblikovale su se teze o ženskoj ravnopravnosti. Intenziviranje ovakvih ideja pratila je veća dostupnost institucionalnog obrazovanja devojaka/žena, odnosno uvećanje broja obrazovanih žena. Međutim, ove ideje tada još uvek nisu imale punoću feminističke ideologije i pokreta, i zbog toga što je reč o sporadičnim, a ne organizovanim i institucionalizovanim akcijama, i zbog toga što je žena sve do Prvog svetskog rata sagledavana u okvirima private sfere. Insistiranje na, primera radi, neophodnosti ženskog obrazovanja pravdalo se time da će na taj način žena biti bolja majka, domaćica i na kraju čuvarica nacije. Zbog toga govorimo o profeminizmu. Tek nakon Prvog svetskog rata sagledavanje položaja žena izlazi iz ovakvih okvira. Međutim, zahvaljujući upravo ženskom aktivizmu kraja 19. i početkom 20. veka, međuratne feministkinje nisu počinjale od nule, već su imale izvesnu bazu i što je još važnije imale su prethodnice i iako nenaslanu, segmentiranu i atomiziranu, ali su ipak imale (pred)istoriju borbe za ženska prava i slobode.

³ Za pregled i analizu ovog perioda i ovih časopisa v. Dojčinović, Kolarić 2018.

časopisnog materijala. Odnosno, u prva dva primera govor o revoluciji uvodi se u časopisni diskurs kao još jedna od tema građansko-feminističke platforme časopisa, u trećem primeru poziv na revoluciju jedno je od načela uređivačke politike. Ovako odabrani primeri pokazuju način na koji je pisanje o revoluciji pomeralo fokus i kako se menjalo od ranih 20-ih godina kada je bilo inspirisano i „opterećeno“ socijalističkom (Oktobarskom) revolucijom do kraja 30-ih godina kada marksističko-socijalistička revolucija postaje konkretna društvena potreba i politički oblikovana ideja, a javna sfera postaje prostor za artikulaciju revolucionarnih motiva i strategija. Upravo da bi se to pokazalo rad je strukturiran tako da ću u prvom i drugom delu pisati o priložima časopisa *Ženski pokret*⁴ s početka 20-ih godina, dok ću treći deo rada posvetiti časopisu *Žena danas*⁵ druge polovine 30-ih godina.

Ova dva periodika načelno su i kontekstualno drugačiji. *Ženski pokret* bio je stožerni časopis jugoslovenskog feminizma, koji je izdavalo istoimeno udruženje.⁶ Reč je o dugovekom časopisu (1920–1938) tradicionalnog izgleda. Za razliku od njega međuratna serija *Žene danas* izlazila je nepunih pet godina (1936–1940), uređivale su ga članice zabranjene Komunističke partije, a na nivou likovnosti i vizualnosti reč je o ilustrovanom popularnom magazinu. Iako, kada je reč o periodičkim tipovima, deluje da se ova dva časopisa nalaze na različitim polovima, između njih postoje suštinske i nominalne veze. Suštinske veze ostvaruju se zahvaljujući feminističkoj ideologiji na kojoj se baziraju uredničke politike oba periodika. Za oba časopisa najmanji zajednički sadržilac jeste feminizam. I koliko god su se uredničke strategije i politike tokom dve decenije izlaženja *Ženskog pokreta* menjale, od feminističke platforme (koja pak nije bila unisona i jednoznačna, već polifona, dijalogična, polemična) nije se odstupalo ni u jednom trenutku. Isti je slučaj i sa *Ženom danas* gde je feminizam bio glavna idejna platforma preko koje i uz pomoć koje su se plasirale i oblikovale druge ideje poput socijalne (ne)jednakosti i (ne)pravde. Nominalne veze između ovih časopisa takođe su čvrste: *Ženu danas* izdavala je omladinska sekcija *Ženskog pokreta*.⁷ Ovim paralelama mogli bismo dodati i sadržinska poklapanja, a jedno od njih je naklonost (komunističko-)socijalističkim politikama, a time i socijalističkim revolucijama. U slučaju *Ženskog pokreta* reč je o sporadičnim pojavama

⁴ O časopisu *Ženski pokret* Poljak, Ivanova 2019 (bibliografija), Milinković, Svirčev 2021 (zbornik naučnih radova). Časopis je digitalizovan i svi brojevi, kao i drugi materijali značajni za njegovo proučavanje, dostupni su na www.zenskipokret.org.

⁵ O časopisu *Žena danas* Kostić, Aćimović 2021 (bibliografija), Barać 2022 (zbornik radova). Časopis ima fototipsko izdanje iz 1966. godine (v. odeljak Literatura).

⁶ Puni naziv udruženja bio je Društvo za prosvetavanje žena i zaštitu njenih prava, međutim češće se koristio kraći i neformalniji naziv *Ženski pokret*, što je bio i naziv časopisa.

⁷ Reč je o praktičnim razlozima. Pošto je komunističko delovanje bilo zabranjeno i strogo kažnjavano, komunistkinje su pronašle utočište u omladinskoj sekciji *Ženskog pokreta* (osnivanje omladinskih sekcija događa se upravo 30-ih godina). Time su pod okriljem legalne organizacije i na tolerisanoj idejnoj platformi (feminizam), služeći se brojnim strategijama mimikrije, skojevke plasirale komunističko-socijalističke ideje u javni prostor.

rezervisanim mahom za prve godine izlaženja i za aktivnost njegove saradnice Desanke Cvetković, dok je u slučaju *Žene danas* ovaj političko-idejni korpus podjednako osnova uređivačke politike, koliko i feminizam. Potrebno je pomenuti da je govor o revolucijama u ova dva časopisa različit, odnosno da ima drugačiju i metodologiju i, još važnije, cilj. U *Ženskom pokretu*, a posebno u njegovim najranijim godinama, reč je o baštinjenju postrevolucionarnog sentimenta, o delovanju na velikom idejnom talasu koji je pokrenula Oktobarska revolucija. Dakle, saradnice *Ženskog pokreta* rade u uslovno rečeno artikulisanim i jednim delom osvojenim slobodama, one svoje čitateljke uče/usmeravaju/savetuju kako da se ponašaju u drastično novim i izmenjenim društvenim okolnostima, gde se uloga žene više ne sagledava i ne samerava isključivo u privatnoj sferi i unutar pasivnih i zavisnih odnosa. Ovo ne znači da u *Ženskom pokretu* ne postoji agitacija za promenama, naprotiv: čitava delatnost časopisa usmerena je ka menjanju postojećih (ne)formalnih normi i obrazaca i osvajanju novih prostora i sloboda, ali tako što se određene tekovine podrazumevaju i delovanje se usmerava unutar zadatah okvira sistema. Za razliku od njih saradnice *Žene danas* ukazuju na svaku vrstu nepravednosti postojećeg (kapitalističkog) društvenog uređenja, čime svoju publiku senzibilišu i pripremaju za revoluciju koja sledi, a koja će se paralelno sa Drugim svetskim ratom na jugoslovenskom prostoru i dogoditi.

1. *Ženski pokret: Aleksandra Kolontaj (Desanka Cvetković)*

Desanka Cvetković u tri broja časopisa *Ženski pokret* predstavlja knjigu Aleksandre Kolontaj (Александра Михайловна Коллонтай) *Nova žena (1922/1923)*.⁸ U ovom primeru prisutna je dvostruka *revolucionarizacija* časopisnog diskursa. Na prvom nivou, pisanje o Aleksandri Kolontaj apostrofiranje je revolucije – reč je o revolucionarki, heroini i junakinji *Crvenog Oktobra* i jednoj od najznačajnijih ženskih figura prve polovine 20. veka. Drugi je nivo tematski, pošto je u fokusu teksta koncept *nove žene*.⁹ Ovakav fokus neposredna je posledica namere Desanke Cvetković da prikaže knjigu koja mapira i analizira krucijalan i uticajan feministički koncept nove žene u njegovom nastajanju. Konkretna povod za prikaz jeste izdanje knjige na srpskom jeziku u prevodu Miahila Todorovića. Knjiga Aleksandre Kolontaj izdata je u Rusiji pod nazivom *Novi moral i radnička klasa*

⁸ Prikaz izlazi u broju 11/12 za 1922. godinu i u brojevima 1 i 2 za 1923. godinu.

⁹ Obim rada ne dozvoljava objašnjavanje i razlaganje pojma *nova žena*. Reč je o feminističkom idejnom konstruktumu koji je artikulisan u sifražetskom pokretu. Iako je preuzet od sifražetkinja, tokom narednih decenija je menjan, revidiran, o njemu je polemisano i zbog toga postoje različiti slojevi značenja koje ovaj termin podrazumeva. Najopštije rečeno, *nova žena* predstavlja osvešćenu, hrabru, seksualno oslobođenu i samostalnu ženu koja se bori protiv nametnutih ograničenja i nastoji da bude ravnopravni i jednako poštovani član društva. *Nova žena* bila je atraktivan i inspirativan koncept – zbog toga je predmet različitih teorijsko-esejističkih eksplikacija i definicija, ali je i junakinja brojnih književnih dela posebno u međuratnim decenijama. O ovom pojmu v. Patterson 2008, Barać 2013, Milinković 2022a.

1919. godine,¹⁰ da bi već 1922. bila prevedena na srpski jezik i objavljena pod nazivom *Nova žena*, kako je naslovljeno i njeno prvo poglavlje.¹¹ Iako Aleksandra Kolontaj nije kreatorka ovog koncepta, njeno oblikovanje ideja o novoj ženi presudno je uticalo na razumevanje ovog koncepta u jugoslovenskoj kulturi. Konceptualizacija nove žene izvorno se dogodila u okviru sifražetskog pokreta (v. Patterson 2008), da bi zatim ove ideje bile preispitivane, dopunjavane i revidirane, pa čak i osporavane, u različitim kulturama. Aleksandra Kolontaj ne apostrofira sifražetske korene preuzetog koncepta, već ističe da je ideje o seksualnosti izložene u ovoj raspravi oblikovala pod neskrivenim i direktnim uticajem Grete Mejsel Hes (Greta Meisel-Hess) kojoj je i posvećen deo *Nove žene*. Ova knjiga između ostalog pokazuje da je Oktobarska revolucija bila i seksualna revolucija. Promene koje su se na tom polju u (sovjetskoj) Rusiji dogodile, bilo da je reč o zakonodavstvu, bilo o promeni diskursa u javnoj sferi, globalno su značajne. Kada je o jugoslovenskom prostoru reč, zvanična promena zakonodavstva išla je mnogo teže i znatno sporije,¹² ali, iako u knjizi *Nova žena* nije izložen posve nov i originalan koncept, i iako se o novoj ženi moglo čitati i na drugim mestima, to je bila knjiga sa kojom je ideja o novoj ženi ušla u feminističke krugove međuratne Jugoslavije i svakako jedan od najpodsticajnijih i najuticajnijih tekstova dvadesetih godina 20. veka. Koncept nove žene pored toga što potiče direktno iz života, postaće jedna od središnjih tačaka niza žanrovski i disciplinarno različitih tekstova, od eseja, preko proze, do poezije. Prvi u ovom nizu jeste prikaz Desanke Cvetović, koji se u svetlu savremenih naučnih tumačenja ukazuje kao još značajniji jer je reč o pionirskom metagovoru o novoj ženi u jugoslovenskoj kulturi.¹³

Prikaz Desanke Cvetković sastoji se iz tri dela naslovljenih po uzoru na strukturu same knjige koja je njegov predmet: „Nova žena’ od Aleksandre Kolontaj“, „Ljubav i novi moral“, „Polni odnosi i klasna borba“. Struktura i podnaslovi prikaza prate strukturu i podnaslove knjige/studije. Prikaz počinje rečima povišenog registra čime je nagoveštena intonacija čitavog teksta: „Najzad dobismo i jednu zaista novu knjigu“ (Cvetković 1922: 345). Desanka Cvetković nominalno ne želi da gradi kult ličnosti Aleksandre Kolontaj¹⁴ iako za to u datom trenutku može da pronađe sasvim razložnu motivaciju, ali o njoj ipak piše na sledeći način: „Hteli bismo ukazati na ovaj svetli primer žene izvanredno produktivne inteligencije, divne rečitosti, snažnog pera, koja je celu sebe posvetila ostvarenju

¹⁰ Još 1913. godine objavljen je deo „Nova žena“, da bi kasnije bio integrisan u knjigu *Novi moral i radnička klasa*. O knjizi *Nova žena* i o Aleksandri Kolontaj u jugoslovenskoj kulturi v. Bujaković 2019.

¹¹ Knjiga ima tri odeljka: „Nova žena“, „Ljubav i novi moral“, „Polni odnosi i klasna borba“. Prevodilac na srpski odabira naslov prvog poglavlja za naslov knjige čime (ne)intencionalno akcentuje upravo koncept nove žene kao najistaknutiju ideju ove publikacije.

¹² Do značajnih promena došlo je tek nakon Drugog svetskog rata.

¹³ O konceptu nove žene intenzivno se piše u srpskoj nauci: Barać 2013, Svirčev 2018, Kolarić 2021, Milinković 2022a.

¹⁴ „Nije nam stalo ni do toga da ističemo ličnost zarad ličnosti.“ (Cvetković 1922: 345)

velikih opštečovečanskih ideala svog velikog naroda i na taj način odužila svoj deo i *oslobodenju žene*“ (*ibid.*; istaknula J. M.).

Čitav prikaz je koncipiran tako da njegova autorka citira odabrane delove iz studije o kojoj piše, a zatim ih komentariše. Čini se da je posebna pažnja prilikom pisanja prikaza posvećena odabiru konkretnih primera koji će biti navedeni jer većina njih zvuči veoma upečatljivo, a ujedno je reč o delovima teksta koji se i u savremenim čitanjima *Nove žene* ističu kao značajni. Centralni zadatak prikaza jeste definisanje nove žene i zbog toga se kao odlomak daje jedna od njenih definicija:

To nisu čedne, ljupke devojke, čiji se roman završava dobro uspelom udajom, to nisu ni udate žene koje pate zbog neverstva svoga muža ili koje su se same ogrešile o vernost u braku, to nisu ni usedelice koje oplakuju nesrećnu ljubav svoje mladosti, to nisu takođe ni ‘sveštenice ljubavi’, žrtve žalosnih uslova života ili svoje sopstvene poročne prirode. Ne, to je sasvim nov ‘peti’ dosad nepoznat tip junakinja, junakinja sa samostalnim zahtevima na život, junakinja koje svoju ličnost dokazuju, junakinja koje protestuju protiv opšteg položaja žene u državi, porodici, društvu, koje se bore za svoja prava kao predstavnice svoga pola. To su većinom neudate žene koje sve češće određuju ovaj tip. (Cvetković 1922: 346)

Desanka Cvetković takođe želi da istakne odakle potiče nova žena, odnosno koje su to društvene okolnosti koje su dovele do njenog rađanja pa tako piše da će se nova žena roditi: „Tamo gde točak mašine nemilosrdno upreže ženu u jaram najamnog rada, gde se devojke zajedno sa muškarcima tiskaju kroz kontoare i kancelarije da zarade parče hleba, gde žena služi nauci i umetnosti isto kao i muškarac. Tamo će se roditi Nova Žena“ (*ibid.*: 347). Nova žena je istovremeno i proizvod sopstvenog vremena, ali još važnije ona je „vesnica budućnosti“ (*ibid.*: 348).

Tekst/prikaz koncipiran je kao razgovor – niz komentara Desanke Cvetković na odabrane odlomke eseja *Nova žena* dijalogizuju prikaz. Međutim, kritičarka ne vodi dijalog samo sa knjigom koju prikazuje, već ostvaruje i dvosmerni dijalog sa javnošću, i to tako što polemizuje sa onima koji kritikuju koncept nove žene, i tako što preporučuje knjigu istomišljenicima u čije ime i govori. Ova dijalogičnost teksta i njegova polemičnost usmerava nas ka interpretaciji ovog teksta u kontekstu proglašenja, odnosno manifesta. Sadržaj teksta dodatno je istaknut njegovim formalnim karakteristikama od kojih je najznačajnije to što je pisan u prvom licu množine, što je jedno od osnovnih obeležja manifestnih tekstova. Upravo prvo lice množine, govor u ime (zamišljene/željene/postojeće) zajednice, utiče na to da se predloženi diskurs percipira kao program ili kao manifest ili barem kao tekst koji ima odlike ovog tipa diskursa. Ovakvu atribuciju dodatno utemeljuju i ostali formalni elementi kao što su: odabir upečatljivih/slikovitih/znakovitih odlomaka, dijalogizacija teksta, polemički ton, korišćenje futura, kao i sintagme poput već navedene „vesnica budućnosti“. Zbog svega toga moguće je zaključiti da predstavljajući knjigu u kojoj je izložen revolucionarni koncept i sama Desanka Cvetković oblikuje sopstveni

manifestni poklič i poziv na promenu. Ovo je već primećeno u literaturi: „Desanka Cvetković je ispisala svojevrsan manifest feminizma preko manifesta Kolontajeve“ (Barać 2013). Međutim, kako se koncept nove žene intenzivno i brzo ugradio u književne paradigme i poetike, može se reći da ovde nije reč samo o feminističkom manifestu, već o nečemu što se uklapa u definiciju književnog i (šire/uže) časopisnog manifesta. Prema osnovnoj definiciji manifesta koju nudi *Rečnik književnih termina*, manifest je „tekst koji proklamuje osnovna načela književnog stvaranja neke nove grupe pisaca, obično radikalnije suprotstavljena vladajućim književnim konvencijama i oštrije intonirana“ (RKT 1986: 409). Ovu „novu grupu pisaca“ činile bi sve one autorke koje će svoje tekstove štampati u *Ženskom pokretu*, u kojima će uspostaviti zaista novu poetičku paradigmu kada je o (ženskoj) jugoslovenskoj književnosti reč, ali i one, takođe brojne, koje stvaraju nezavisno od časopisa, ali pišu pod uticajem feminističkih idejnih koncepata. Nova su grupa pisaca i urednice i stalne saradnice *Ženskog pokreta* koje pionirski grade novi, do tada neviđeni (u Srbiji/Jugoslaviji) feministički prostor kakav je bio časopis koji su stvarale. Zbog toga ovde nije reč samo o prisustvu elemenata književnog manifesta, koji najavljuje nove poetičke paradigme i razračunava se sa postojećim, već i o časopisnom manifestu, koji trasira uredničku koncepciju. Razliku između ova dva tipa tekstova u novije vreme istakao je Aleksandar Petrov, koji za časopisni manifest piše da je to: „tekstualni izraz želje da časopis preuzme ulogu *agenta promene*, odnosno *smene obrazaca vrednosti* i u književnosti, pa i u *društvu*“. Ova želja upućuje na „*najviši stepen delovanja časopisa*: on od ‘registratora’, može da postane ‘regulator’“ i ovakvi tekstovi se češće javljaju „u *vremenima promene*, nego u *vremenima stabilnosti*“ (Petrov 2022: 31; istaknula J. M.). Gotovo svaki element ovih zaključaka primenljiv je na tekst Desanke Cvetković i na časopis *Ženski pokret*: časopis je upravo želeo da deluje kao *agent promene*, da smeni postojeće književne, ali još značajnije i društvene obrasce, da registruje određene pojave i da zatim postane regulator epohe tako što će živote žena smestiti u pravičnije društveno okruženje, učiniti ih lakšim, bezbednijim, kvalitetnijim i uopšte boljim. Nije beznačajno ni primetiti da manifestni prikaz *Nove žene* izlazi u godinama koje se mogu označiti kao zlatna decenija manifesta kao žanra. Brojnost ovog tipa tekstova u srpskoj/jugoslovenskoj književnosti tokom 20-ih godina 20. veka posledica je usloznjavanja i umnožavanja avangardnih poetika, gde je manifest omiljeni i gotovo privilegovani i književni i časopisni žanr. Ovakva kontekstualizacija unutar avangarde i manifestne književne prakse mogla bi dalje da nas odvede u preispitivanje avangardnosti koncepta *nove žene* i njenih časopisnih i književnih manifestacija, čiji bi proglas bio tekst Desanke Cvetković.¹⁵

Zahvaljujući postojanju i prikaza i integralnog prevoda knjige Aleksandre Kolontaj ostvareni su svi uslovi da se koncept nove žene implementira u feminističku javnost i da dobije niz književnih obrada. Tokom dve međuratne decenije brojne književnice tematizovale su ideje o novoj ženi u literarnom okruženju. Nekada je ova tematizacija bila

¹⁵ O avangardnim ženskim poetikama intenzivno piše Žarka Svirčev (Svirčev 2018).

do kraja intencionalna i potpuna kao što je slučaj u romanu Julke Hlapec Đorđević *Jedno dopisivanje* (1932), nekada su junakinje imale određene karakteristike nove žene, dok u pojedinim delima možemo da govorimo o junakinjama čije je stvaranje inspirisano ovim konceptom i koje su nastale pod većim ili manjim, često spontanim, uticajem feminističkog pokreta. Upravo je umnožavanje književnih dela, paralelno sa tekstovima u periodici, omogućilo da danas govorimo o novoj ženi kao medijskom konstruktumu. Ova veza između teorije o novoj ženi i njenih književnih manifestacija, kao i dinamika odnosa na liniji život – teorija – književnost postavljena je već u tekstu Aleksandre Kolontaj, gde je literatura prepoznata kao glavni izvor novih žena, a razmatrana je i opisana u naučnim studijama koje se ovom temom bave i u drugim kulturama (Pykett 1992). Tako u srpskoj nauci o književnosti Stanislava Barać u studiji u kojoj nastoji da sistematizuje pisanja o novoj ženi u srpskoj književnosti konstatuje da: „upravo književna dela opisuju promenu koja se postepeno odvija u rodnim odnosima moći“ (Barać 2013: 6). Nova je žena shodno tome dvostruko revolucionaran koncept: ona je odraz značajnih promena u postrevolucionarnim i poratnim životima žena, a ove konkretne promene zatim su dovele do progresivnih poetičkih rešenja. I zaista, kada je o književnosti reč, može se tvrditi da je koncept nove žene, proklamovan i prikazom Desanke Cvetković, revolucionarizovao dotadašnju žensku književnost i to na nivou tema, fabule i sižea, a posebno u okviru sistema likova. Koncept nove žene takođe je omogućio da se određena dela s kraja 19. i početka 20. veka pročitaju u novom svetlu, sada kroz prizmu feministički osvešćenih i oblikovanih ideja.¹⁶

2. *Ženski pokret, Roza Luksemburg (Desanka Cvetković)*

Drugi slučaj tematizacije revolucije u *Ženskom pokretu* jeste prikazivanje *Pisama iz tamnice* (1923) Roze Luksemburg (Rosa Luxemburg).¹⁷ U ovom prikazu Desanke Cvetković važne su dve tačke: 1) tematizacija zatvorske literature što će nekoliko decenija kasnije postati jedan od važnih književnih žanrova (logorologija) i 2) uvođenje ikonične figure socijalne revolucije u Nemačkoj kakva je Roza Luksemburg. Uz to, sam tekst primer je strategije mimikrije komunističkog diskursa koji je u tom trenutku zabranjen (o tome v. Barać 2016). Prikazi dela Aleksandre Kolontaj i Roze Luksemburg izlaze gotovo jedan do drugog, odnosno jedan za drugim, što znači da su četiri uzastopna broja *Ženskog pokreta* obeležena govorom o revoluciji, odnosno revolucionarkama. Ovim postupkom ne samo da revolucionarizacija časopisnog diskursa postaje ekstenzivnija, već se ova dva primera kompariraju, odnosno ogledaju kako po sličnosti tako i po razlikama. I koliko god ove dve junakinje ideološki stajale na srodnim temeljima i koliko god da je reč o revolucionar-

¹⁶ Dovoljno je navesti samo primer savremenih čitanja prve srpske romansijerke Drage Gavrilović.

¹⁷ Tekst je objavljen u br. 3 za 1923. godinu. Stanislava Barać pokazuje da je o Rozi Luksemburg pisano i u drugim feminističkim časopisima *Jednakost* i *Žena danas* (Barać 2016).

nim biografijama, njihovi likovi predstavljaju dva suprotna pola revolucionarnih „sudbina“. Za razliku od Aleksandre Kolontaj koja se nalazi na vitalističkom/pobedničkom polu revolucionarnih biografija, Roza Luksemburg se, nažalost, nalazi na onom drugom, tragičnom. Podsećanje čitateljki na život Roze Luksemburg, koji je bio obeležen hapšenjima, torturom, boravcima u zatvorima i okončan pogubljenjem, snažna je simbolička „poruka“ koja u ovom slučaju nadilazi i sam tekst koji Roza Luksemburg u zarobljeništvu piše, a čije delove Desanka Cvetković prenosi.¹⁸

Pored revolucionarnih biografija, Aleksandru Kolontaj i Rozu Luksemburg, odnosno ova dva priloga Desanke Cvetković, povezuje socijalistička ideologija koja se nalazi u osnovi učenja obe „junakinje“, a koju saradnica časopisa promovise i na mala vrata rubrike *književni pregled* uvodi u *Ženski pokret*, u časopis koji načelno i nominalno nije bio na radikalno levim pozicijama političkog/ideološkog spektra, iako je tematizovao određene probleme koji se tiču levih ideologija. Uvođenje konceptata socijalističkih revolucija zbog toga je značajno i kada razmišljamo o slojevima i nivoima diskursa feminističke štampe prve polovine 20. veka, odnosno kada želimo da ukažemo na polifoniju feminističke štampe te osporimo njenu (ideološku) monolitnost.

Tekst o Rozi Luksemburg značajan je i sa žanrovskog i književnog stanovišta. Za razliku od objektivno-polemičkog diskursa kojim je obeležen prikaz o novoj ženi, tekst o Rozi Luksemburg pisan je tako da utiče na čitalačku emocionalnost i da proizvede određeni sentiment. Reč je o „patetizovanom“, literarizovanom diskursu u kome Desanka Cvetković preko i pored prikazanog teksta piše sopstveni polemičko-manifestni članak, kao što je to činila i u slučaju prikaza knjige Aleksandre Kolontaj. Ona preko odabranih odlomaka iz pisama Roze Luksemburg kreira sugestivni narativ, i to opet povišenog registra, ali sada ne polemičkog, već emocionalnog karaktera. Patetizaciji doprinose i integrisane žanr-scene kao što je razgovor majke i ćerke o tragičnoj revolucionarnoj biografiji. Pošto se komentari pisama Roze Luksemburg objavljuju u rubrici *književni pregled* (reč je o blistavim godinama književnosti i književne kritike u *Ženskom pokretu* kada je njegovala urednica bila Mileva Milojević,¹⁹ a Milica Kostić Selem²⁰ neformalna urednica rubrike kritike), Desanka Cvetković navodi: „Osim toga što služe da se ilustruju okolnosti pod kojima je živela, a naskoro zatim i poginula Roza Luksemburg oni su i dragoceni prilog *ovoj vrsti literature*“ (Cvetković 1923: 130; istaknula J. M.). Desanka Cvetković ne precizira na koju vrstu literature misli: da li prepoznaje značaj zatvorske/logorske književnosti, pomenute logorologije, čiji će koncept biti osmišljen tek nakon Drugog svetskog rata, ili, što je verovatnije, apostrofira epistolarne žanrove. Preneti sadržaj pisama nije bio uticajan u meri u kojoj je to koncept nove žene koji je ponudila Aleksandra Kolontaj. Bitna razlika je i u tome što su *Pisma* za razliku od *Nove žene* objavljena u formi knjige u

¹⁸ O Rozi Luksemburg v. Čakardić 2019.

¹⁹ O Milevi Milojević kao urednici *Ženskog pokreta* v. Simić 2021.

²⁰ O kritičarskom radu Milice Kostić Selem v. Svirčev 2018: 219–230.

prevodu tek nakon Drugog svetskog rata.²¹ Međutim, iz današnje književno-istoriografske perspektive, može se dati nekoliko zaključaka: prikazivanjem *Pisama* u *Ženskom pokretu* akcentuje se nekoliko bitnih tačaka za (žensku) književnost među kojima je važno istaći: 1) tematizaciju revolucionarne biografije, 2) činjenicu da je ovo jedan od prvih primera zatvorske/logorske literature u (feminističkoj) periodici i 3) korišćenje epistolarnih žanrova. Oba naznačena žanrovska koncepta, logorološki i epistolarni, a posebno ovaj drugi, značajni su za istoriju ženske književnosti. Upotreba epistolarnih žanrova u ženskoj književnosti rodno je uslovljena (Koh 2003), a većina tekstova koji su navedeni kao primeri tematizacije nove žene jesu u celini ili delimično epistolarni.

Tekstovima o socijalističkim revolucionarkama Desanka Cvetković upisuje se u nekoliko linija koje se ocrtavaju u književnoistorijskom vektoru ženske književnosti i to njihovom palimpsestičnošću, žanrovskom hibridnošću, korišćenjem epistole i najzad kulturnim posredništvom/transmisijom, što je ključna uloga brojnih autorki prve polovine 20. veka.

3. *Žena danas*: socijalna literatura²²

Časopis *Žena danas* ima veoma specifičan koncept i kontekst. Za razliku od prethodnih primera gde je reč o pojedinačnim slučajevima tematizacije revolucije, ovde se može argumentovati teza o revolucionarnom podtekstu celokupnog časopisa. Zbog toga analiza u ovom delu rada neće biti usmerena na pojedinačne primere, već će biti načelna. Poetika časopisa *Žena danas* počiva na komunističko-feminističkoj fuziji, gde je komunističko zakonski zabranjeno, a feminističko nominalno dozvoljeno. Zahvaljujući tome ovaj časopis plasirao je vrlo specifično koncipiranu angažovanu književnost koja je pozivala na društvenu revoluciju. Autori i većinski autorke koje su saradivale sa ovim časopisom, od kojih je najzvučnije ime Milka Žicina, nastojali su da prikažu težinu i teskobu života marginalizovanog, potlačenog, radničkog stanovništva. Prikazivanjem ovih života kroz poeziju, pripovetke i reportaže, oni su dodatno ilustrovali ono što je u nefikcionalnom delu časopisa tematizovano, a idejna baza za obe vrste tekstova bila je kritika kapitalističkog društvenog poretka. Književnost u *Ženi danas* bila je prepoznata kao jedno od osnovnih sredstava uticaja na čitalačku publiku i čini se da je literarnim prilozima oblikovana najizrazitija kritika. Upravo kroz ove priloge slate su najснаžnije poruke koje su se odnosile ne samo na registrovanje oblika i manifestacija nepravednosti vladajućeg sistema, već i na neophodnost korenitih društvenih promena. Ovde je dosledno primenjen

²¹ Iste 1951. godine *Pisma iz zatvora* objavljuju se i u Beogradu i u Zagrebu. U Beogradu izlaze u izdavačkoj kući *Kultura* sa predgovorom Mitre Mitrović (urednice *Žene danas*) i u prevodu Ivana Ivanjija, a u Zagrebu u prevodu Vere Georgijević, sa pogovorom Ervina Šinka i u izdavačkoj kući *Zora*.

²² Detaljnije o književnim prilozima u *Ženi danas* pisala sam u Milinković 2022b. U ovom delu rada oslanjam se na zaključke iznete u ovom tekstu.

koncept angažovane književnosti socijalističkog realizma i on je u potpunosti u sinergiji sa ostalim časopisnim materijalom koji se bazirao na uredničkim postulatima zasnovanim na marksističko-komunističko-socijalističkim idejama i politikama (Milinković 2022b). Kako je iza *Žene danas* stajala (ilegalna) Komunistička partija, tako su književni prilozi „promovisali“ ideje važne za marksizam i socijalizam, ali su one morale biti vrlo vešto oblikovane i „upakovane“, kako bi prošle državnu cenzuru. Čini se da je kroz fiktionalne i fikcionalizovane tekstove i putem graničnih dokumentarističkih žanrova slobodnije moglo da se progovara o većini tema koje bi, da su obrađivane u tekstovima drugog žanra, bile sankcionisane. U književnim priložima predstavljale su se socijalne nejednakosti, težak položaj marginalizovanih grupa: radnika, seljaka i žena, pokazivao se život na ulici i tematizovalo se (ekstremno) siromaštvo na različitim nivoima. Upornost i doslednost u prikazima siromaštva, bilo da je reč o selu, gradu, deci, ženama, nadničarima, šegrtima ili radnicima posledica su namere da se govorom o široko rasprostranjenim i brojnim oblicima siromaštva i osvetljavanjem njegovih posledica najefikasnije prikaže klasna raslojenost društva i nepravdičnost kapitalističkog sistema. Pisanje o siromaštvu bio je indirektni poziv na društvenu revoluciju,²³ koja će i uslediti paralelno sa Drugim svetskim ratom, u čije predvečerje *Žena danas* i izlazi.

*

Kretanjem od *Ženskog pokreta* do *Žene danas* pređen je skoro dvodecenijski put od delovanja na talasu realizovane, ali ipak tuđe i u dalekoj zemlji dogođene, revolucije posredstvom koncepta o novoj ženi, do književnosti koja je doslovno u službi konkretnog revolucionarnog delovanja i koja čitateljke, ukazujući na brojne društvene nepravde, priprema za revoluciju u kojoj će neke od njih izvesno i same učestvovati. Takođe, ovi primeri pokazuju kako su različiti govori o revoluciji proizveli različite književne implikacije i različito uticali na književnost. Revolucionarni govor prve decenije 20. veka doveo je do stvaranja niza književnih dela koja su u svom središtu imala koncept nove žene, ali je takođe uticao i na prepoznavanje ovog koncepta u delima iz prethodnih decenija. Na ovom talasu nastali su tekstovi Nadežde Tutunović, Vere Ivanić, Julke Hlapec Đorđević, Drage Janković, Milice Janković, Ljubice Velimirović Popadić, Zore Dimitrijević, Marice Vujković i drugih. Za razliku od dela nabrojanih autorki pred Drugi svetski rat nastaje posve drugačije oblikovanje revolucionarnog diskursa koje se manifestuje pisanjem angažovane književnosti odnosno oblikovanjem poetike socijalne literature, koja će svoj puni izraz dosegnuti nakon Drugog svetskog rata. Ipak, iako su *mekši* i metodološki i diskurzivno posve drugačiji primeri revolucionarnog diskursa u *Ženskom pokretu*, oni su u vezi sa primerima iz *Žene danas* jer je u njihovoj osnovi težnja za izgradnjom ravnopravnijeg i

²³ Zbornik naučnih radova o *Ženi danas* u izdanju Instituta za književnost i umetnost ima naslov *Prosvetavanje za revoluciju* (Barać 2022).

pravednijeg društvenog okruženja. Osveščivanje i opisivanje veza između ova dva srodna, a opet udaljena periodika jeste jedan od postupaka koji doprinose argumentaciji/interpretaciji teze o kontinuitetima i zajedničkim transverzalama feminističkih časopisa iz 20-ih godina i s kraja 30-ih godina prošlog veka.

IZVORI:

Ženski pokret (1920–1938)

Žena danas (1936–1940)

LITERATURA:

- Barać, Stanislava, ur. 2022. *Žena Danas (1936–1940). Prosvetčivanje za revoluciju*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Barać, Stanislava. 2016. „Lik Roze Luksemburg u jugoslovenskoj proletersko-feminističkoj kontrajavnosti 1920–1940“. U: *Srbi i Nemci u XX veku: u senci zvanične politike. Srbi i Nemci (3)*. Ur. Gabrijela Šubert. Beograd: Narodna biblioteka Srbije: 71–85.
- Barać, Stanislava. 2015. *Feministička kontrajavnost*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Barać, Stanislava. 2013. „Nova žena kao medijski konstrukt i književni lik: stvaranje feminističkog mita“. U: *Književna istorija* 45, 151: 733–754.
- Bok, Gizela. 2015. *Žena u istoriji Evrope*. Beograd: Clio.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji, u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta, Žene u crnom.
- Bujaković, Minja. 2019. „Zajedno organizovane, mi smo nesalomive“: Aleksandra Kolontaj i ‘nova žena’“. U: *Knjiženstvo*. 9, 9. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2019/zenska-književnost-i-kultura/zajedno-organizovane-mi-smo-nesalomive-aleksandra-kolontaj-i-nova-zena#gsc.tab=0>. 10. mart 2023.
- Čakardić, Ankica. 2019. *Ustajte prezrene na svijetu. Tri eseja o Rozi Luksemburg*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.
- Koh, Magdalena. 2003. „Da li postoji ‘genološki pakt’?: o intimističkim žanrovima u prozi srpskih spisateljica početkom 20. veka“. U: *Zbornik matice srpske za književnost* 51, 3: 695–708.
- Kostić, Larisa i Emilija Aćimović. 2021. *Žena Danas (1936–1940): bibliografija*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Kolarić, Ana. 2021. *Periodika u feminističkoj učionici: časopis Ženski pokret (1920–1938) i studije književnosti*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Milinković, Jelena. 2022a. *Ženska književnost i periodika. Misao (1919–1937) u kontekstu femiofilnih časopisa*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Milinković, Jelena. 2022b. „Od šegrta do voza koji juri: pripovetka u časopisu *Žena danas* (1936–1940)“. U: *Žena danas (1936–1940). Prosvetčivanje za revoluciju*. Ur. Stanislava Barać. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 273–296.
- Ofen, Karen. 2020. *Evropski feminizmi: 1700–1950*. Beograd: Evoluta.
- Patterson, Martha, ur. 2008. *The American New Woman Revisited. A Reader. 1894–1930*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Petrov, Aleksandar. 2022. „Književni i časopisni manifesti“. U: *Manifesti u srpskoj književnosti 20. veka*. Ur. Svetlana Šeatović i Predrag Todorović. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 29–54.

- Poljak, Jovanka i Olivera Ivanova. 2019. *Ženski pokret (1920–1938): bibliografija*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Pykett, Lyn. 1992. *The 'Improper' Feminine: The Women's Sensation Novel and The New Woman Writing*. London: Routledge.
- Rečnik književnih termina*. 1986. Beograd: Institut za književnost i umetnost/Nolit.
- Simić, Zorana. 2021. „Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920–1938)“. U: *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*. Ur. Jelena Milinković i Žarka Svirčev. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 69–84.
- Svirčev, Žarka. 2018. *Avangardistkinje: ogledi o srpskoj (ženskoj) avangardnoj književnosti*. Šabac/Beograd: Fondacija Stanislav Vinaver/Institut za književnost i umetnost.
- Žena danas: fototipsko izdanje*. 1966. Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije.

REVOLUTION IN THE YUGOSLAV FEMINIST PRESS (1918–1940) AND ITS LITERARY MANIFESTATIONS

Summary: This paper focuses on two feminist magazines: *Women's Movement* (1920–1938) and *Woman Today* (1936–1940). Both magazines belong to the Yugoslav interwar counter-public sphere – one was published during the entire interwar period (*Women's Movement*), while the other appeared towards the very end (*Woman Today*). The *Women's Movement* was launched after the First World War and the October Revolution. Therefore, in the early days of its publication, it focused on the changes introduced by the socialist revolution. In that context, two texts written by Desanka Cvetković (about Alexandra Kollontai and Rosa Luxemburg) are significant. Both of them introduce “characters” of female revolutionaries and the theme of the revolution in the magazine. The paper will demonstrate how the speech of revolution moved from the magazine to the literary discourse and what modifications it underwent. The second part of the paper focuses on the socialist ideas underlying the editorial policy of the *Woman Today* magazine, where all genres used in the magazine formed criticism of capitalism. A special level of this criticism is achieved in the literary articles published in this magazine. Thanks to the fusion of feminism and socialism, a specific form of engaged literature and social literature is modelled here.

Keywords: *Women's Movement*, *Woman Today*, feminism, socialism, engaged literature